

PROBLEM METALEPSY. OD TROPU DO KONCEPTU

The Issue of Metalepsis: From Trope to Concept

DARIUSZ PAWELEC

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska

E-mail: dariusz.pawelec@us.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1397-2082>

Abstract

The notion of metalepsis was revived in theoretical and literary criticism as a result of the reception of Gérard Genette's publication (1972). Its popularity was indicated by the number of publications issued in English, French or German which appeared with greater intensity especially after Genette developed his concept in 2004. In fact, what we are talking about in this case is somewhat of an 'annexation' of the rhetorical term by narratology. At that point, the term was rarely used outside this area of study. Lexicons and dictionaries either ignored it or most often defined it, rather superficially, following one of the rhetorical traditions, as a variant of metonymy. Almost simultaneously with Genette, critics of deconstruction (Paul de Man, Harold Bloom, and Joseph Hillis Miller), inspired by the philosophy of Friedrich Nietzsche's language, introduced metalepsis into their discourse. Their theoretical ideas and interpretations, deriving from the primary rhetorical sense of metalepsis, demonstrating its independent and even dominant position in the system of tropes as the 'figure of figures' and one of the master tropes, were much less influential than the narratological concept. Analysing historical transformations of the concept, which is pushed to the margins of typology due to the assigned function of a 'border figure,' the author of the article makes a thesis on the unused rhetorical potential of this trope that is still neglected. This underexplored path leads to the concept of metalepsis as the original cognitive procedure in which, following a disregarded model of mental association, and a type of imagination, we can describe subject's particular disposition and the structure of consciousness.

Keywords: metalepsis, narratology, deconstruction, master tropes, chronological reversal

Streszczenie

Pojęcie metalepsy odrodziło się w dyskursie teoretycznym oraz krytycznoliterackim jako efekt recepcji publikacji Gérarda Genette'a z 1972 r. O swoistej modzie na ten trop mogłaby świadczyć liczba publikacji, w językach angielskim, francuskim czy niemieckim, szczególnie po rozwinięciu

przez Genette'a swojego konceptu w roku 2004. W istocie mówimy w tym wypadku o zastosowaniu – „aneksji” przez narratologię pojęcia z zakresu retoryki. W tym samym czasie termin jest rzadko używany poza tym obszarem. Leksykony i słowniki albo go pomijają, albo definiują, dość pobieżnie, w ślad za jednym z nurtów wykładni retorycznej, jako odmianę metonimii. Niemal równoległe z Genette'em wprowadzili metalepsę do swojego dyskursu, inspirowani filozofią języka Friedricha Nietzschego, przedstawiciele dekonstrukcjonizmu: Paul de Man, Harold Bloom i Joseph Hillis Miller. Ich pomysły teoretyczne oraz interpretacje sięgające po pierwotny, retoryczny sens metalepsy, demonstrujące jej niezależną, a nawet dominującą pozycję w systemie tropów, jako „figury figur” i jednego z *master tropes*, okazały się zdecydowanie mniej wpływowe od konceptu narratologicznego. Autor artykułu, analizując zmienne w czasie dzieje pojęcia, spychanego na marginesy typologii z racji przypisywanej mu funkcji „figury granicznej”, stawia tezę o wciąż niewykorzystanym retorycznym potencjale tego tropu. Podążanie tą zaniedbaną ścieżką prowadzi do metalepsy jako oryginalnej procedury poznawczej, w której, w ślad za niedostrzeganym dotąd modelem asocjacji umysłowej, typem wyobraźni, możemy opisać szczególną dyspozycję podmiotu i strukturę świadomości.

Słowa kluczowe: metalepsa, narratologia, dekonstrukcjonizm, tropy główne, odwrócenie chronologiczne

1.

Dla uważnego obserwatora piśmiennictwa literaturoznawczego pierwszych dwóch dekad XXI w. teza o zaniedbaniu czy jakimkolwiek innym upośledzeniu w nim metalepsy musi zapewne wydać się podejrzana. Przegląd bibliografii prac dostępnych w językach angielskim, francuskim czy niemieckim mógłby bowiem świadczyć o rosnącej wręcz modzie na ten trop. Korzenie owej mody nie tkwią jednak w antycznej retoryce, ale w publikacji Gérarda Genette'a z 1972 r. pt. *Figures III*. Metalepsą zostało w niej nazwane „każde wtargnięcie ekstradiegetycznego narratora bądź odbiorcy narracji do świata diegetycznego (albo też postaci z diegezy do świata metadiegetycznego etc.)”¹. Ujęcie to, dalekie od tradycyjnych wykładni terminu, pozostawało, nie licząc kilku ważnych, lecz okazjonalnych nawiązań², niejako w uśpieniu aż do ponownego odautorskiego rozwinięcia idei z paru pierwotnie fundujących je stron podczas międzynarodowej konferencji w Paryżu *La métalepse aujourd'hui* w roku 2002. Genette opublikował następnie książkę *Métalepse. De la figure à la fiction* (2004), której pierwszy fragment potworzony został w zbiorze materiałów z tej paryskiej konferencji, zredagowanym

¹ G. Genette, *Figures III*, Paris 1972, s. 244. Tłumaczenie własne. Wszystkie przekłady, o ile nie podano inaczej, pochodzą od autora.

² Vide m.in. L. Dällenbach, *Le récit spéculaire. Essai sur la mise en abyme*, Paris 1977; B. McHale, *Postmodernist Fiction*, London 1987; D. Herman, *Toward a Formal Description of Narrative Metalepsis*, „Journal of Literary Semantics” 1997, Vol. 26, No. 2, s. 132–152; W. Nelles, *Frameworks: Narrative Levels and Embedded Narrative*, New York 1997; D. Malina, *Breaking the Frame: Metalepsis and the Construction of the Subject*, Columbus 2002.

przez duet John Pier i Jean-Marie Schaeffer w roku 2005 (*Métalepses. Entorses au pacte de la représentation*). Niemal wszystkie późniejsze publikacje dotyczące metaleksy zawierają odniesienia do tych dwóch pozycji. Genette we wprowadzeniu do książki z 2004 r. określił swój założycielski gest mianem „aneksji pojęcia należącego pierwotnie do retoryki”³ na pole narratologii. Dopiero w tej poszerzonej wersji konceptu, jak sam zresztą określa wykorzystanie terminu, przedstawił głębsze uzasadnienie jego zastosowania na tle wybranej francuskiej tradycji retorycznej. Badacz legitymizuje poniekąd własne przejęcie nazwy tropu, konfrontując klasyczną definicję Césara Chesneau Dumarsais’go (1730) z późniejszym komentarzem Pierre’a Fontaniera z roku 1818 oraz z ustaleniami tegoż w *Les figures du discours* (1821–1827). Wychodząc od tych źródeł, analizuje, przywołaną także w *Figures III*, „metaleksę autora”⁴ rozumianą jako reprezentacja twórcy przedstawiającego się jako sprawca tego, o czym jedynie opowiada bądź co opisuje.

Genette od początku zdefiniował swoją metaleksę jako narracyjną, obejmując tym pojęciem wszystkie transgresje pomiędzy poziomami narracji czy szerzej wymiarami dzieła. Tak ufundowane pojęcie, w omówieniu paryskiego wielogłosu z 2005 r., można już było nazwać „klasycznym elementem narratologii”⁵. O jego statusie świadczy m.in. obfity „kanon metaleksy”⁶: lista najczęściej cytowanych przez krytyków przykładów – „faktów narracyjnych”, tytułów utworów, nazwisk pisarzy (od Denisa Diderota i Laurence’a Sterne’a po Julia Cortázara i Jorgego Luisa Borgesa, wskazanych od razu przez Genette’a, przez *Ciągłość parków* Cortázara do *The Kugelmass Episode* Woody’ego Allena). Kariera pojęcia wykroczyła zdecydowanie poza opisy narracji literackiej. Stało się ono także atrakcyjnym narzędziem dla krytyków sztuki (kiedy mowa o pracach takich artystów jak René Magritte czy Maurits Cornelis Escher) oraz poręcznym kluczem do analizy filmów (np. *Purpurowa róża z Kairu* Allena). Sztuki niektórych autorów mają świadczyć o metaleksie dramaturgicznej (Luigi Pirandello, Peter Handke). Na każdym z tych pól metaleksa sygnalizuje „łamanie paktu reprezentacji”, naruszanie jej ram, destabilizację „przedstawiania jako takiego”, „załamanie się granicy oddzielającej akt przedstawiania od świata przedstawionego”⁷. Marie-Laure Ryan, rozwijając koncepcję „metaleksy ontologicznej” Briana McHale’a, która miałaby być „operacją radykalnie kwestionującą granicę

³ G. Genette, *Métalepse. De la figure à la fiction*, Paris 2004, s. 7.

⁴ Ibidem, s. 10.

⁵ T. Swoboda, *Zakrzywienie przestrzeni reprezentacji. Parę słów o metaleksie*, „Teksty Drugie” 2005, nr 5, s. 185.

⁶ Ibidem, s. 186.

⁷ J. Pier, J.-M. Schaeffer, *Introduction*, w: *Métalepses. Entorses au pacte de la représentation*, éd. eidem, Paris 2005, s. 12.

między wyobrażonym a rzeczywistym”⁸, sugeruje, że „retoryczna metalepsa” (czyli zdaniem autorki szkicu ta spod znaku Genette’a) „pozostaje zgodna z literackim realizmem”, natomiast ta ontologiczna „wciąga nas nieodparcie w świat fantastyki, gdyż dokonuje fuzji światów możliwych, co stanowi naruszenie logiki”⁹. Wspólna dla Ryan i McHale’a inspiracja książką Douglasa Hofstadtera *Gödel, Escher, Bach* prowadzi w poszukiwaniu metalepsy daleko poza wytwory sztuki, dowodząc jej istnienia w procedurach naukowych, zwłaszcza w okolicznościach, w których proces obserwacji modyfikuje badane zjawisko. Metaleptyczny charakter mają paradoks Epimenidesa (Kreteńczyka twierdzącego, że wszyscy Kreteńczycy kłamią), kwantowy paradoks równocześnie żywego i martwego kota Erwina Schrödingera, teoria nieoznaczoności Wernera Heisenberga, Gödelowskie zakwestionowanie logiki matematycznej Bertranda Russella i Alfreda Whiteheada, relacja mapy i terytorium, a w końcu *role-playing games*, posługiwanie się kodami informatycznymi, gry komputerowe, technologie rzeczywistości wirtualnej („metalepsa informatyczna”). W największym skrócie zatem „zjawiska metaleptyczne” to te, które „wprowadzają chaos do najlepiej zorganizowanych systemów i myślą naszą myśl ze światem, który przedstawia”¹⁰.

Metalepsa powołana do istnienia na potrzeby narratologii (retoryczno-ontologiczny koncept Genette’a), bez względu, jak się wydaje, na kolejne fazy zastosowania tego pojęcia, od narratologii klasycznej do transmedialnej¹¹, służy do nazywania zabiegów, efektów czy szerszej faktów narracyjnych, o charakterze transgresyjnym, paradoksalnym, cechujących się często samozwrotnością i auto-referencjalnością, jawiąc się nade wszystko jako figura identyfikująca zacieranie granic (poziomów opowiadania, czasu i przestrzeni, światów możliwych, dyskursów czy wreszcie podmiotu¹²). Daje się dziś łatwo rozpoznać jako konwencja w repertuarze technik narracyjnych. Powstaje pytanie, po uwzględnieniu

⁸ M.-L. Ryan, *Logique culturelle de la métalepse, ou la métalepse dans tous ses états*, w: *Métalepses...*, s. 207.

⁹ Ibidem, s. 209.

¹⁰ Ibidem, s. 221.

¹¹ Vide omówienie w K. M. Maj, *Wymiary transfiksjonalności*, „Przestrzenie Teorii” 2018, nr 30, s. 155.

¹² Jak pisze Ryan, odwołując się do pracy Debry Maliny pt. *Breaking the Frame: Metalepsis and the Construction of the Subject*, metalepsa jest „brutalną, transgresyjną operacją, która niszczy racjonalną tożsamość podmiotu kartezjańskiego i rekonstruuje podmiot postmodernistyczny jako niestabilną wielość”. Vide M.-L. Ryan, op. cit., s. 221. W polskim piśmiennictwie naukowym o „metaleptycznym mechanizmie” służącym kształtowaniu i „konstytucji subiectum” pisze Jagoda Wierzejska, według której w prozie Leo Lipskiego „metaleptycznej zasadzie” podporządkowane są „ostatecznie wszystkie mechanizmy, które, bardziej lub mniej bezpośrednio, modelują podmiot”. Vide J. Wierzejska, „*Metalepsis*” jako figura autobiograficznego podmiotu, w: eadem, *Retoryczna interpretacja autobiograficzna. Na przykładzie pisarstwa Andrzeja Bobkowskiego, Zygmunta Haupta i Leo Lipskiego*, Warszawa 2021, s. 432–439.

rzecz jasna wyraźnego wsparcia się Genette'a na definicji Fontaniera, o rzeczywisty związek kolejnych przetworzeń niezwykle wpływowego konceptu francuskiego teoretyka ze świadomością retoryczną metalepsy. Czy kariera pojęcia jest tożsama z obecnością i pamięcią tropu, czy wręcz przeciwnie – poświadcza tylko jego zaniedbanie we współczesnej krytyce? Nawet jeśli autorzy poważnych rozpraw narratologicznych czy opracowań słownikowych¹³ poczuwają się poważnie do obowiązku zarysowania, choćby pobieżnie, retorycznego tła zagadnienia, to część spośród nich daje wyraźnie do zrozumienia, że związek antycznej gramatyki i retoryki z metalepsą narracyjną jest raczej wąty¹⁴. Nie ma bowiem ciągłości znaczeniowej pomiędzy tropem retorycznym a kategorią narratologiczną. Zdaniem Wenera Wolfa wynika to z faktu, że pojęcie metalepsy używane było w kontekstach retorycznych „w dość nieprecyzyjnych znaczeniach”¹⁵. Kiedy w roku 1981 po metalepsę sięgnął w książce *The Figure of Echo* John Hollander, pisał wręcz o „ekshumacji” dla własnych potrzeb interpretacyjnych „dawnego terminu retorycznego”¹⁶. W podsumowaniu głosów na ten temat Julian Hanebeck pisze, że „wydaje się niemożliwe ustalenie spójnej ramy, która objęłaby retoryczne i narratologiczne koncepcje metalepsy”, a można doszukiwać się między nimi jedynie „punktu przecięcia”¹⁷.

Aneksja terminu dokonana przez Genette'a okazała się zatem nieodwołalna, co widać najlepiej w tych pracach, które dla własnych potrzeb interpretacyjnych nie sięgają już nawet do jego dawniejszej genezy czy etymologii¹⁸. Jest zatem coś szczerego i prawdziwego w stwierdzeniu jednej z badaczek, że pojęcie

¹³ Vide J. Pier, *Metalepsis*, w: *Handbook of Narratology*, ed. P. Hühn et al., New York 2009, s. 190–203; P. von Möllendorff, 'Metalepsis', *Oxford Classical Dictionary*, <https://oxfordre.com/classics/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8231> (d.d. 6.01.2022).

¹⁴ Vide np. R. Nauta, *The Concept of 'Metalepsis': From Rhetoric to the Theory of Allusion and to Narratology*, w: *Über die Grenze: Metalepse in Text- und Bildmedien des Altertums*, Herausg. U. E. Eisen, P. von Möllendorff, Berlin 2013, 469–482.

¹⁵ W. Wolf, *Metalepsis as a Transgeneric and Transmedial Phenomenon: A Case Study of the Possibilities of 'Exporting' Narratological Concepts*, w: *Narratology beyond Literary Criticism: Mediality, Disciplinarity*, ed. J. Ch. Meister, Berlin 1988.

¹⁶ J. Hollander, *The Figure of Echo: A Mode of Allusion in Milton and After*, Berkeley 1981, s. 133. W tej książce także gruntowne omówienie retorycznych dziejów pojęcia. Vide ibidem, s. 133–149.

¹⁷ J. Hanebeck, *Understanding Metalepsis: The Hermeneutics of Narrative Transgression*, Berlin 2017, s. 15.

¹⁸ Vide np. A. Kłosińska-Nachin, *Miguel de Unamuno. Pomiędzy fikcją a rzeczywistością*, „Przestrzenie Teorii” 2007, nr 7, s. 97–104; K. Statkiewicz-Zawadzka, *Let's Make a Meta-movie. Metalepsy i inne gry narracyjne Spike'a Jonze'a i Charliego Kaufmana*, „Kwartalnik Filmowy” 2010, nr 71–72, s. 230–246; P. Paszek, *Nieobecność jako źródło pisania*. „Niespokojni” Leo Lipskiego, „Anthropos?” 2017, nr 26, s. 104–127; B. Kaczyńska, *Metafikcja a realizm iluzyjny w „Serii niefortunnych zdarzeń” Lemony'ego Snicketa i jej serialowej adaptacji*, „Dzieciństwo. Literatura i Kultura” 2019, nr 1(1), s. 109–129.